

Het lef om taboes te doorbreken. Nieuw realisme in het Nederlandse discours over multiculturalisme¹

Baukje Prins*

De terroristische aanvallen op het World Trade Center en het Pentagon in september 2001 hebben vermoedelijk nergens anders in Europa tot een grotere ontlasting van openbaar wantrouwen tegenover de islam geleid dan in Nederland. Het verrassend hoge aantal gewelddadige incidenten rond moslims en moskeeën staat in schril contrast met het optimistische beeld van de Nederlanders als een verdraagzaam volk of de vermeende effectiviteit van de befaamde Nederlandse pacificatiestrategieën. Toen in februari 2002 de flamboyante columnist Pim Fortuyn, na zijn ontslag als leider van Leefbaar Nederland, zijn eigen verkiezingscampagne startte, verslechterde de situatie verder. Binnen een paar maanden wezen opiniepeilingen uit dat Fortuyn, die op handige wijze de media gebruikte om zijn anti-islam en anti-immigratie standpunten naar voren te brengen, een onverwacht grote aanhang had verworven. Op 6 mei gaven peilingen aan dat de Lijst Pim Fortuyn mogelijk de grootste partij in de Tweede Kamer zou worden. Op diezelfde dag werd Fortuyn doodgeschoten door een radicale milieuactivist. In de daaropvolgende weken gaven de rouwenden voortdurend aan hoe ‘Pim’ dat ‘had gezegd wat wij niet mochten zeggen’ – een formule die niet alleen verwees naar de angst onder de (blanke autochtone) bevolking voor de ‘toevloed’ van buitenlanders, maar ook naar hun afkeer van de heersende elite die hun bezorgdheid niet serieus nam. Tijdens de verkiezingen van 15 mei leed de paarse coalitie van PvdA, VVD en D’66 grote verliezen, terwijl het CDA de grootste en de LPF de op een na grootste partij in de Tweede Kamer werd.

Deze aardverschuiving in de richting van een meer conservatieve, rechtse regering kwam allesbehalve uit het niets. In dit artikel zal ik betogen hoe Fortuyns populariteit kan worden begrepen in termen van de toenemende aantrekkingskracht van een specifiek genre van spreken dat geleidelijk het Nederlandse publieke debat over de multiculturele

samenleving is gaan overheersen, namelijk het genre van het nieuw realisme. Vanaf het begin zijn vertegenwoordigers van dit genre ervan beschuldigd dat zij met hun uitspraken extreemrechts in de kaart speelden. Ondanks deze morele verontwaardiging werden steeds meer elementen van het genre in het alledaagse politieke en publieke discours opgenomen. Fortuyn, zo zal ik laten zien, brak niet zozeer met eerdere benaderingen van de multiculturele samenleving, maar radicaliseerde een manier van spreken die op het moment dat hij op het politieke toneel verscheen, al aanzienlijk aan respectabiliteit had gewonnen.

De performatieve macht van taal

De wijze waarop de term ‘discours’ wordt gebruikt, zowel door Michel Foucault zelf als door de vele onderzoekers die zich door zijn werk lieten inspireren, is uitermate vaag. Het begrip kan verwijzen naar één specifieke tekst, naar een bepaald corpus teksten of, in de meest algemene zin, naar alles wat gedurende een bepaalde periode en in een bepaalde omgeving is gezegd en geschreven. Voor Foucault is het heersend discours constitutief voor het alledaagse leven en de ervaringen van de moderne mens. Wij worden autonome subjecten door onze onderwerping aan dominante vormen van disciplineren en normalisering. Als gevolg hiervan kunnen wij enerzijds (soeverein) gebruik maken van onze taal, maar anderzijds maakt onze taal ook gebruik van ons, zijn we onderworpen. Iedere zin die wij uiten, boort lagen van betekenis aan die een grote invloed kunnen hebben op de sociale en symbolische wereld waarin wij leven. Binnen dit constructivistisch perspectief is taal een manier van handelen, waarmee we ons zelf en onze wereld vormgeven (Shotter, 1993).

Judith Butler heeft gewezen op een aantal opvallende overeenkomsten tussen deze kritische (post)structuralistische visie op taal en de oorspronkelijk door Austin ontwikkelde taalhandelingstheorie (Butler, 1993). Volgens Butler zijn taalhandelingen zoals benoemen of aanspreken paradigmatisch voor de manier waarop individuen door

middel van taal onderworpen (*subjected*) zijn. Net als beloven, zijn taaldaden als (iets of iemand) benoemen of aanspreken handelingen met een zogenaamde illocutionaire kracht: met het uitspreken van de woorden is de handeling in kwestie verricht. Met bijvoorbeeld het uitspreken van een belofte heb ik de belofte gedaan, en op het moment dat ik iemand aanspreek heb ik haar een plaats in mijn sociale en symbolische orde gegeven. Butler benadrukt echter dat er altijd een verschil bestaat tussen handelen en beïnvloeden (tussen *acting* en *acting upon*). De vaststelling van de feitelijke performatieve gevolgen van een bepaalde uiting is onmogelijk zonder rekening te houden met de context waarin die uiting is gedaan. In principe kan elke taalhandeling mislukken, dat wil zeggen geen of een ongewenste uitwerking hebben – omdat de juiste context ontbreekt, of omdat de luisteraar om wat voor reden dan ook het beroep dat op hem wordt gedaan naast zich neerlegt. Door het benadrukken van deze mogelijke kloof tussen spreken en handelen, of tussen discursieve praktijk en discursief effect, pareert Butler de vaak verwoorde kritiek op het Foucaultiaanse constructivisme dat het geen ruimte zou laten voor verzet tegen de alomtegenwoordige macht van het discours.

Niettemin gaat deze constructivistische visie op de performatieve macht van taal ervan uit dat met name ons openbare taalgebruik epistemologisch noch politiek onschuldig is. In de nu volgende analyse zal ik me dan ook niet alleen richten op de diverse standpunten die in het Nederlandse debat over de multiculturele samenleving zijn ingenomen, maar ook op de verschillende discursieve genres – met inbegrip van de verschillende retorische strategieën – die zijn gebruikt om de lezer van de geldigheid van die standpunten te overtuigen. Zodoende wil ik de opkomst in kaart brengen van een bepaald discursief genre, het nieuw realisme, dat in het afgelopen decennium geleidelijk aan andere discoursen naar de marges van het publieke spreken heeft weten te dringen. De reden om het nieuw realisme als een *genre* te karakteriseren vloeit voort uit de keuze om mijn discursieve analyse te richten op de performatieve *effecten* van het gebezigde discours; het gaat me er niet zozeer om vast te stellen hoe het discours de werkelijkheid beschrijft,

maar om hoe het de werkelijkheid (mede) genereert. Ik ga achtereenvolgens in op wat bekend werd als het ‘nationale minderhedendebat’ (1991), de discussie over het ‘multiculturele drama’ (2000) en de ‘El Moumni affaire’ (2001) om te laten zien hoe in deze debatten een discursief genre naar voren kwam, waarvan in 2002 Pim Fortuyn de absolute kampioen bleek te zijn.

Het nationale minderhedendebat: de doorbraak van het nieuw realisme

Aan het begin van de jaren negentig was er in de Nederlandse politiek een zekere consensus ontstaan over de noodzaak om de sociaal-economische integratie van immigranten prioriteit te geven ten opzichte van die andere peiler van het minderhedenbeleid, het behoud van hun culturele en godsdienstige identiteit (Fermin, 1997, p. 242-245). Toch veroorzaakte Frits Bolkestein in 1991 flinke beroering door te stellen dat de integratie van minderheden ‘met lef’ moest worden aangepakt (Bolkestein, 1991a). De uitspraken van Bolkestein, die de aanleiding vormden voor het nationale minderhedendebat, kwamen neer op een krachtige verdediging van de Europese beschaving en haar belangrijkste waarden – zoals de universele waarden van de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting en het beginsel van non-discriminatie – tegenover ‘de wereld van de islam’ waarin deze waarden niet tot bloei waren gekomen. Men moest de in Nederland levende moslims op ondubbelzinnige wijze duidelijk maken dat er met de beginselen van het westerse liberalisme niet viel te ‘marchanderen’.

Met zijn interventie stelde Bolkestein het heersende minderheden discours in Nederland ter discussie. Hierin werden etnische minderheden beschouwd als groepen met een marginale sociaal-economische positie, die voor hun emancipatie waren aangewezen op steun van de overheid. Om de problemen van de verschillende etnische (sub)groepen te inventariseren, hadden de diverse overheidsorganen in de loop der jaren een niet gering aantal sociale wetenschappers in dienst genomen. Het door deze onderzoekers gepraktiseerde discursieve genre, dat van de (wetenschappelijke) *rapportage*, probeerde

een waarheidsgetrouw beeld te schetsen van de maatschappelijke positie, levensstijl en standpunten van het object van onderzoek. ‘Waarheidsgetrouw’ was echter iets anders dan ‘neutraal’. Vooral de auteurs van kwalitatieve, kleinschalige studies schreven in principe sympathiserende onderzoeksverslagen, die lezers niet alleen van ‘buitenaf’ kennis verschafte, maar hen ook van ‘binnenuit’ inzicht gaven in de problemen en obstakels waarmee de betreffende etnische minderheid in Nederland in aanraking kwam. De meeste rapportages werden afgesloten met een lijst van aanbevelingen met betrekking tot de verdere emancipatie van de betreffende groep in de Nederlandse samenleving (Prins, 2000, p. 79-88).

Bolkesteins kritiek had niet zozeer betrekking op het doel van emancipatie op zich, maar op de wijze waarop dat doel gerealiseerd kon worden. In haar bereidwilligheid om te helpen was de overheid volgens hem te toegevend en meegaand geworden. Zijn aanhangers hadden het over ‘doodknuffelen’, ‘op eieren lopen’ of de ‘zieligheidscultuur’. Zij vonden dat de bereidheid om etnische minderheden bij hun emancipatie te helpen hen eerder meer dan minder afhankelijk van de verzorgingsstaat had gemaakt, waardoor ze zich binnen eigen kring hadden kunnen terugtrekken in plaats van in de samenleving te integreren.

Deze uitspraken zijn karakteristiek voor de opkomst van een nieuw publiek discours: het nieuw realisme. Dit genre bezit vier duidelijke kenmerken. In de eerste plaats presenteert de auteur of spreker zichzelf als iemand die de feiten onder ogen durft te zien en die openlijk spreekt over ‘waarheden’ die binnen het heersende discours zouden worden verzwegen. Zo sprak Bolkestein over het ‘lef’ en de ‘creativiteit’ die nodig waren om het probleem van de integratie op te lossen, en hoe daarbij geen ruimte over bleef voor ‘taboes’ of ‘vrijblijvendheid’ (Bolkestein, 1991a). Zijn aanhangers bewonderden hem dan ook voor zijn ‘moed’, en voor de ‘volwassen’ en ‘beschaafde’ manier waarop hij deze stekelige kwestie op de politieke agenda had gezet. In de tweede plaats presenteert een nieuw realist zichzelf als woordvoerder van de ‘gewone mensen’, dat wil zeggen, van de

autochtone bevolking. Zo suggereerde Bolkestein dat er ‘onder de oppervlakte een heel nationaal debat op informele [wijze] aan de gang was, dat niet in het openbaar werd gevoerd’ (Bolkestein, Penninx, Kruyt, & Couwenberg, 1992) en dat ‘het vraagstuk van minderheden [...] een probleem [is] dat voortdurend over de tong gaat in kroeg en kerk’ (Bolkestein, 1991b). Waarom zou men moeten luisteren naar de stem des volks? Hier toont de nieuw realist zich enigszins ambivalent. Enerzijds impliceerde Bolkestein dat gewone mensen het verdienen om vertegenwoordigd te worden omdat zij de realisten bij uitstek zijn; zij weten op grond van hun alledaagse ervaring wat er werkelijk aan de hand is, vooral in de arme wijken van de grote steden, en zij worden niet verblind door politiek-correcte ideeën: ‘Kiezers vinden dat de politiek onvoldoende kennis neemt van hun problemen’ (Bolkestein, 1991b). Anderzijds moest men de klachten van gewone mensen serieus nemen om hun emoties onder controle te houden, ze in de juiste richting te kanaliseren: ‘Wie verontrusting negeert, voedt het ressentiment dat hij wil bestrijden’ (Bolkestein, 1992).

Een derde eigenschap van nieuw realisme is de suggestie dat realiteitszin een karakteristiek aspect is van de Nederlandse nationale identiteit: Nederlander zijn staat gelijk aan open, recht door zee en realistisch zijn. Dit komt met name naar voren in de publicaties van een andere nieuw realist, de journalist Herman Vuijsje. In *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe* (1986) werkte hij de gedachte uit dat de Nederlanders sinds de Tweede Wereldoorlog vanwege het lot van de Nederlandse joden collectief een schuldcomplex hebben ontwikkeld. Sindsdien zijn de Nederlanders zijn overdreven voorzichtig geworden - altijd op hun hoede om niet van racisme beschuldigd te worden wanneer ze mensen vanwege hun andere etnische achtergrond anders behandelen. Vuijsje gaf uitdrukking aan zijn verlangen terug te keren naar het authentieke Nederlanderschap van voor de oorlog, toen ons land zich nog liet leiden door een ‘bij uitstek nuchtere omgang met etnisch verschil’ (Vuijsje, 1986, p. 7).

Een vierde en laatste eigenschap van nieuw realisme is het verzet tegen ‘links’. Nieuw

realisten zijn van mening dat het hoog tijd is een einde te maken aan de macht van de progressieve elite, die met zijn ‘politiek-correcte’ opvattingen over fascisme, racisme en intolerantie het publieke domein in zijn greep houdt. De veronderstelde censuur van het publieke discours door links wordt bovendien bekritiseerd omdat het gepaard gaat met een al te relativistische benadering van de waarde van de verschillende culturen.

Bolkestein was de eerste die de publieke opinie over etnische minderheden in Nederland werkelijk in beweging heeft gekregen. Niettemin was zelfs zijn grootste tegenstander het met hem eens dat liberale beginselen niet moesten worden verkwanseld en dat het cultuurrelativisme inderdaad onhoudbaar was. Er waren er ook weinig die met hem van mening verschilden over de richting van het minderhedenbeleid (dat feitelijk de wending naar integratiebeleid al lang had gemaakt). Veel mensen waren echter wel verbolgen over zijn stijl en de manier waarop hij zijn standpunten had verwoord, over zijn gesimplificeerde hiërarchische tegenstelling tussen ‘wij’, de vertegenwoordigers van de westerse beschaving, en ‘zij’, die behoorden tot de wereld van de islam. Hierdoor ging Bolkestein volgens hen geheel voorbij aan het kwaad dat uit naam van eerstgenoemde in de wereld was aangericht, terwijl hij anderzijds de feitelijke diversiteit en veelvormigheid van de islam negeerde. Volgens sommigen maakte deze retoriek moderne Nederlandse burgers – die onderling bedisselden hoe ‘de ander’ moest worden behandeld – tot het exclusieve subject van het discours, terwijl moslims werden gereduceerd tot het object van spreken. Anderen meenden dat Bolkestein, door zijn gerichtheid op het doorbreken van taboes en zeggen waar het op staat, slechts inspeelde op de negatieve gevoelens over minderheden die bij het (autochtone) publiek leefden (Bagci 1991; Rabbae 1991). Terwijl de nieuw realisten beriepen zich op het objectieve en waarde vrije karakter van hun standpunten over de werkelijkheid, riepen hun tegenstanders hen ter verantwoording voor de mogelijk averechtse effecten van hun standpunten op diezelfde werkelijkheid – waarmee deze critici impliciet blijk gaven van een constructivistische in plaats van realistische visie op taal.

Een multicultureel drama: nieuw realisme met een sociaal gezicht

Sinds het nationale minderhedendebat is de positie van allochtonen in Nederland herhaaldelijk onderwerp van politiek en publiek debat geweest, zoals bijvoorbeeld naar aanleiding van het ontstaan van zwarte en islamitische scholen, de aanhoudende toestroom van vluchtelingen en asielzoekers, of de discutabele aspecten van de islam. In reactie op de toenemende bezorgdheid over de gebrekkige integratie van allochtonen werd in 1998 het Ministerie voor Grote Steden- en Integratiebeleid opgericht. In zijn eerste beleidsnota schetste Minister Roger van Boxtel de contouren van een uitgebalanceerd beleid, dat het midden hield tussen zorgverlening aan mensen en hen aanmoedigen zelf initiatieven te nemen (Van Boxtel, 1998). Tevens bevestigde hij in deze nota de status van Nederland als immigratieland en multiculturele samenleving. Er werden veel nieuwe initiatieven ontplooid om de situatie van etnische minderheden te verbeteren, waaronder het instellen van een verplichte inburgeringscursus voor ‘nieuwkomers’ van buiten de EU.

Ondanks deze activiteiten hekelde publicist Paul Scheffer de Nederlandse elite, omdat zij geen oog zou hebben voor ‘het multiculturele drama’ dat zich aan het voltrekken was (Scheffer, 2000). Hoewel de werkloosheid, criminaliteit en schooluitval onder etnische minderheden extreem hoog waren, bleef men vasthouden aan de vertrouwde strategieën van vreedzame coëxistentie op basis van onderling overleg en compromis. Maar hiermee zag men, aldus Scheffer, de fundamentele verschillen tussen de nieuwe situatie en de tijd van de verzuilde samenleving over het hoofd. Tegenwoordig bestonden er minder bronnen voor solidariteit, terwijl de islam, vanwege zijn weigering de scheiding van kerk en staat te aanvaarden, niet kon worden vergeleken met het gemoderniseerde christendom. Ook signaleerde Scheffer dat allochtone jongeren allengs meer gevoelens van rancune en frustratie ontwikkelden. Het leren van de Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis zou veel serieuzer moeten worden genomen. Alleen dan zouden allochtone

inwoners een helder beeld krijgen van de voornaamste waarden in de Nederlandse samenleving.

Scheffers essay kreeg van alle kanten aandacht. Net als de interventie van Bolkestein was er volop positieve respons vanwege de moedige wijze waarop het artikel de visie van de heersende elite aan de kaak stelde, die volgens deze critici op een koppige manier geweigerd had om de serieuze problemen van de multiculturele samenleving onder ogen te zien. Scheffer beschuldigde politici ervan 'de andere kant op te kijken', met als gevolg dat 'een hele natie het zicht op de werkelijkheid' had verloren. De retoriek van Scheffers artikel sloot naadloos aan bij het genre van nieuw realisme. Hier was opnieuw iemand die het lef had om taboes te doorbreken. En precies als tien jaar eerder waren verschillende commentatoren blij dat het eindelijk mogelijk was om een vrije en openhartige conversatie te voeren zonder dat 'politiek-correcte reflexen' de overhand kregen (Soetenhorst, 2000). Scheffer beweerde eveneens dat de visies en ervaringen van gewone mensen – dat wat 'onder de oppervlakte' werd verteld – veelal ongezien en ongehoord bleven. Al verwees hij hiermee niet naar de autochtone bevolking maar naar de gevoelens van kwaadheid en frustratie bij allochtone jongeren, ook Scheffer gaf blijk van ambivalentie ten aanzien van de redenen waarom deze gevoelens serieus genomen moesten worden: enerzijds waren deze jongeren om begrijpelijke redenen gefrustreerd, namelijk omdat ze onder aan de maatschappelijke ladder bleven steken; anderzijds moest de regering meer ondernemen om te voorkomen dat zulke frustraties tot maatschappelijke onrust zouden leiden. Net als Vuijsje noemde Scheffer de bevestiging van de Nederlandse identiteit als een belangrijke remedie voor de problemen van de multiculturele samenleving, ook al was de ideale Nederlander in zijn geval niet de geromantiseerde 'gewone' man of vrouw, maar de redelijke en politiek goed geïnformeerde burger met een verfijnd besef van de goede en slechte kanten van de Nederlandse identiteit. Scheffer deelde niettemin het ongeduld van zijn voorgangers waar het ging om het cultureel relativisme van de progressieve elite, dat volgens hem was ontaard in morele

onverschilligheid. Zich verzettend tegen de in zijn ogen groeiende laksheid en inschikkelijkheid ten aanzien van de uitvoering van wetten en regels, de typisch Nederlandse gedoogcultuur, benadrukte Scheffer dat het hoog tijd was om duidelijke grenzen te stellen aan wat mensen wel en niet mochten doen. Maar wat hem irriteerde was niet zozeer het gedogen van anti-westerse waarden en praktijken (hoewel dat ook zeker diende te worden aangepakt), maar de onbegrijpelijke onverschilligheid van links over de groeiende kloof tussen een (overwegend autochtone) meerderheid van welgestelden en de (overwegend allochtone) minderheid die tot armoede veroordeeld was. Scheffers versie van nieuw realisme was met andere woorden meer ‘politiek correct’ dan die van zijn voorgangers – het was een nieuw realisme met een sociaal gezicht.

De reacties op Scheffer gingen echter nagenoeg voorbij aan dit maatschappelijk geëngageerde deel van zijn boodschap. De meeste commentatoren verwelkomden zijn ‘hardere’ eisen als een gerechtvaardigde kritiek op het multiculturalisme en als een pleidooi voor assimilatie (Bodegraven, 2000; Schnabel, 2000; Van den Brink, 2000). Anderen zagen het als een bevestiging dat immigranten te lang waren ‘doodgeknuffeld’; al die goedbedoelde maatregelen slechts afhankelijke en passieve cliënten van een overdreven zorgzame samenleving hadden voortgebracht – waarmee ze voorbijgingen aan het feit dat Scheffer niet had gepleit voor minder, maar juist voor meer overheidsbemoeyenis (Pinto, 2000; Van Veen 2000). Menigeen waardeerde Scheffers essay ten slotte als een gelegenheid om nog eens aan de bel te trekken over wat men zag als het ‘echte drama’: de toestroom van te veel immigranten (Van der List, 2000; Van Loenen, 2000; Vink 2001).

Naast deze verdediging was er ook veel kritiek op Scheffers voorstelling van zaken. Terwijl het discours van het nieuw realisme bij het publiek een gevoel van drama probeerde op te wekken, probeerden anderen de ernst van de situatie juist te relativeren – een strategie die typerend is voor het al eerder genoemde genre van de *rapportage*. Zo

verzekerde menig minderhedenexpert dat de positie van minderheidsgroepen beter was dan ze leek, en dat er wel degelijk, hoe geleidelijk ook, sprake was van vooruitgang; het enige wat nodig was, was geduld (Penninx, 2000; Van Boxtel, 2000; Vermeulen & Penninx, 2000).

Andere critici hadden juist sympathie voor Scheffers gebrek aan geduld. Hij had terecht gesproken over een ‘drama’, alleen vergiste hij zich in de oorzaak ervan. Want etnische minderheden bleven niet zozeer achter door hun gebrek aan kennis van de Nederlandse samenleving, maar door hun sociaal-economische positie. De problemen hadden te maken met klasse, niet met cultuur. De ‘sociale kwestie’ waarnaar Scheffer in de verleden tijd had verwezen was niet echt verdwenen – ze had slechts een kleur gekregen (Aboutaleb, 2000; Halsema, 2000; Hilhorst, 2000). Deze geluiden herinnerden aan een kritisch discours dat in de jaren negentig al veel van zijn aantrekking had verloren: het genre van de *aanklacht*. In zijn hoogtijdagen had dit discursieve genre de schaamteloze exploitatie en discriminatie van buitenlandse gastarbeiders door de kapitalistische industrie aan de kaak gesteld, in de hoop zo (autochtone) lezers te mobiliseren en aan te zetten tot solidariteit en politiek activisme (zie Prins, 2000, p.88-94).

Voorts waren er critici die beweerden dat de werkelijke oorzaken van sociaal-economische ongelijkheid gevonden konden worden in nog steeds werkzame mechanismen van racisme en discriminatie. Hier herkennen we een aantal van de karakteristieke kenmerken van een derde kritisch genre, het genre van *empowerment*. Binnen dit genre figureren etnische minderheden als de slachtoffers van raciale marginalisering. Hoewel teksten in dit genre vaak doorspekt zijn met afkeurende opmerkingen over blanke (of ‘witte’) Nederlanders, gaat het er uiteindelijk om de leden van etnische minderheden politiek bewust te maken en te inspireren. Dit gebeurt door te verhalen over succesvolle zwarten of migranten, die door hun politieke engagement en persoonlijke kracht actief hebben bijgedragen aan de transformatie van de Nederlandse samenleving van een mono- naar een multiculturele samenleving. Terwijl in het genre van

de aanklacht (politieke) solidariteit de belangrijkste waarde is, streven auteurs binnen het genre van *empowerment* naar (culturele) diversiteit (zie Prins, 2000, p. 94-98). Toch was de beschuldigende toon in het debat over het ‘multiculturele drama’ allerm minst afwezig. Er werd bijvoorbeeld gesuggereerd dat het witte establishment handelde uit angst om zijn geprivilegieerde positie te verliezen (Nimako & Willemsen, 2000), of dat Scheffers nadruk op culturele verschillen gezien kon worden als een vorm van alledaags racisme (El Madkouri, 2000).

Ten slotte waren er critici die zich tegen keerden tegen Scheffers aankondiging van een onafwendbaar drama vanuit een rotsvast geloof in het ideaal van de multiculturele samenleving. De mogelijkheid tot behoud van de eigen cultuur, zo werd gesteld, zou mensen sterker en zelfbewuster maken in plaats van hen beperken. Dit argument werd onderbouwd door te wijzen op duidelijke analogieën met enerzijds de Nederlandse traditie van verzuiling en anderzijds de strategieën van nieuwe sociale bewegingen. Sommigen verklaarden dat het beginsel van verzuiling moest worden gekoesterd, juist omdat het nieuwe minderheidsgroepen de meeste kans op emancipatie bood, zoals eerder het geval was geweest voor gereformeerden en katholieken. Anderen stelden de (retorische) vraag waarom vooral liberalen en sociaal-democraten zo wars waren van collectieve identiteitsvorming. Of, zoals men het in de taal van de verzuiling verwoordde: hadden vrouwenbeweging of homobeweging niet ook eerst de noodzakelijke fase van het ‘sterk worden in eigen kring’ doorlopen? (Duyvendak, 2001). Diverse allochtone woordvoerders namen de taal van de verzuiling met graagte over. Zo had de directeur van de Nederlandse tak van de islamitisch-Turkse beweging Milli Görüs lovende woorden voor Nederland omdat het ‘een veel islamitisch land [is] dan mijn geboorteland, Turkije’ (Karacaer, 2000). Zo vereenzelvigden links georiënteerde aanhangers van de collectieve *empowerment* strategie zich geleidelijk met de typisch Nederlandse confessionele traditie van de verzuiling (Fermin, 1997, p. 130).

De El Moumni affaire: de proliferatie van het nieuw realisme

Aan Scheffers behoefte aan openheid en, indien nodig, confrontatie werd snel voldaan, zij het op een onvoorziene manier. Op 4 mei 2001 wijdde *NOVA* een item aan de houding van Nederlandse moslims tegenover homoseksualiteit. Er werden Marokkaanse jongeren getoond die opschepten over hun mannelijkheid en hun minachting voor homo's niet onder stoelen of banken staken. Een van de meer prominente islamitische woordvoerders die werd geïnterviewd was Khalil el Moumni, imam van de An-Nasr moskee in Rotterdam. Zijn beweringen waren ondubbelzinnig: homoseksualiteit was een besmettelijke ziekte; als het zich verder onder de Nederlandse jongeren zou verspreiden, zou dit het einde van het land betekenen, want 'als mannen met mannen trouwen en vrouwen met vrouwen, wie zorgt er dan voor de voortplanting?'

Journalisten vonden al snel andere imams bereid hun instemming met El Moumni te betuigen (Lange, 2001). Er volgde onmiddellijk grote publieke verontwaardiging, en daarmee was de volgende episode in het Nederlandse multiculturele debat, bekend geworden als de 'El Moumni affaire', geboren. Een belangrijk verschil met eerdere episodes was dat de botsing van culturen, waarvan eerder vaak werd gesuggereerd dat ze plaatsvond 'onder de oppervlakte' afspeelde, zich nu in alle openheid in het publieke domein afspeelde. Op dit verbale slagveld delfden de genres van aanklacht en *empowerment* het onderspit. Al waren er nog steeds woordvoerders die wezen op de stigmatiserende effecten van deze slechte publiciteit over de islam (Nahas in Benbrahim, 2001), zij werden al snel naar de marge verdrongen door de veel krachtiger stemmen van het nieuw realisme. Tegelijkertijd vertakte het nieuw realisme zelf zich in verschillende varianten.

Premier Kok verklaarde dat El Moumni's beweringen 'over de schreef' gingen en 'buitengewoon kwetsend' waren. Ook Minister van Boxtel liet er geen twijfel over bestaan dat El Moumni een grens had overschreden. Beiden bezigden de stevige taal die door nieuw realisten werd geëist. De vertrouwde Nederlandse strategie van pacificatie en

overleg werd evenwel niet zomaar overboord gezet. Vlak na het begin van de beroering organiseerde Van Boxtel een ontmoeting met een delegatie van Nederlandse moslims, onder wie El Moumni, om de noodzaak van dialoog te beklemtonen. De regering nam hiermee het door Scheffer voorgestelde nieuw realisme met een sociaal gezicht over. Dit gold eveneens voor de Tweede Kamerleden van het CDA, D'66 en Groen Links, die de woorden van de imam afwezen, maar ook benadrukten dat imams verplicht zouden moeten worden een inburgeringscursus te volgen om beter ingevoerd te raken in de Nederlandse taal en de Nederlandse waarden. Geen wonder dat Scheffer tevreden was: een conflict als dit moest inderdaad worden uitgevochten in het publieke domein, in plaats van het uit de weg te gaan door een rechtszaak aan te spannen (Scheffer, 2001). Menigeeen was echter voor een hardere aanpak. Diverse individuen en organisaties dienden een officiële aanklacht in tegen de imam om zijn veroordeling wegens discriminatie te bewerkstelligen. Sommigen wilden zelfs dat hij het land werd uitgezet. Op een door de Gaykrant geopende website was 91% het eens met de stelling: 'Nieuwe Nederlanders moeten onze tolerantie tolereren of horen hier niet thuis' (Trouw, 2001a). In de Tweede Kamer namen de VVD en de PvdA hetzelfde standpunt in. Sommige opiniemakers kondigden zelfs aan dat de islam de nieuwe vijand was, 'oorlog' onvermijdelijk (Sinnema, 2001a), en dat Nederlanders en moslims elkaar vermoedelijk op een dag 'met stenen de hersens gaan inslaan' (Lazrak in Sinnema, 2001b). Voor Herman Vuijsje was de affaire El Moumni een 'mijlpaal in vrijmoedigheid': in tegenstelling tot tien jaar geleden, toen politieke correctheid nog volop heerste, durfden Nederlanders weer te zeggen wat ze dachten, en was er weer bereidheid om iets te doen (Wagendorp, 2001). Tenslotte maakte De El Moumni affaire de weg vrij voor de opkomst van een nieuwe en meer radicale versie van het nieuw realisme dan de twee hiervoor genoemde. Het opvallende was dat onder beide partijen in het conflict vertegenwoordigers van dit meer radicale nieuw realisme van zich deden horen. Enerzijds werd het recht op openhartigheid gebruikt om El Moumni te beledigen en te provoceren. Theo van Gogh, bekend *enfant*

terrible van de Nederlandse media, schreef zonder blikken of blozen over moslims als ‘geitenneukers’ en imams als ‘pygmeeën’ (Van Gogh, 2001), terwijl de Frans-Nederlandse columnist Sylvain Ephimenco er geen enkele moeite mee had de islam te oormerken als een ‘ziekte’ die ‘de geest aantast en de werkelijkheid vervormt’ (Ephimenco, 2001). Beiden verdedigden hun botte taal door te verwijzen naar de vrijheid van meningsuiting als hoogste waarde. Zo verzekerde Ephimenco de imam, zinspelend op de beroemde woorden van Voltaire aan het adres van de door hem verachte katholieke geestelijkheid, dat hij zich heftig zou verzetten tegen iedere poging om de imam tegen te houden om in zijn ‘stampot van intieme overtuigingen, achterhaalde concepten, verboden en taboes [te] blijven roeren’.

Anderzijds beriepen El Moumni en zijn aanhangers zich op het recht om homoseksualiteit als een ziekte, of Europeanen als ‘lager dan honden of varkens’ te beschouwen, zoals El Moumni naar verluid in een van zijn preken verkondigde (Botje & Lazrak, 2001).

Ironisch genoeg verdedigden zij hun anti-westerse gezichtspunten daarbij met een beroep op westerse waarden zoals vrijheid van meningsuiting en de scheiding tussen kerk en staat. Net als hun seculiere tegenhangers deden zij dit op een opmerkelijk botte manier. Zo stelde een imam, zijn schouders ophalend: ‘We leven in een vrij land. Wat anderen doen, moeten ze zelf weten’; en een ander: ‘Ik moet helemaal niks. Bemoei je met je eigen zaken’ (Lange 2001a en 2001b). El Moumni zelf was niet minder uitgesproken: ‘Ik hoef mij bij u [Minister Van Boxtel] niet te verantwoorden voor de inhoud van mijn preken’ (El Moumni, 2001), terwijl jonge moslims zo’n 10.000 handtekeningen verzamelden om te getuigen van hun woede over de bemoeizucht van de minister met godsdienstige aangelegenheden (*Trouw*, 2001b). Hoewel voor hen niet de verlichte Voltaire maar de religieuze verzuiling het referentiekader vormde, waren de Nederlandse fundamentalistische moslims het dus met hun ketterse vijanden eens dat ze alle recht hadden om te zeggen wat ze wilden zeggen – zonder op wat voor manier ook verantwoordelijk te zijn voor de mogelijke effecten van hun woorden op anderen of op de

samenleving als geheel. Beide partijen, zoals Van Gogh het uitdrukte, haalden hun schouders op ‘in moordende onverschilligheid’ (Van Gogh, 2001). In april 2002, werd El Moumni door de rechter in het gelijk gesteld: de imam had slechts uitdrukking had gegeven aan zijn godsdienstige opvattingen, alle aanklachten wegens discriminatie werden ongegrond verklaard.

Pim Fortuyn en de wending naar het hyperrealisme

In de crisissfeer van na ‘11 september’ verscheen plotseling Pim Fortuyn op het politieke toneel als de gekozen politieke leider van Leefbaar Nederland. Fortuyn, een ex-marxistische socioloog, was na zijn academische loopbaan een adviesbureau voor ‘politieke en strategische besluitvorming’ begonnen. Vanaf 1994 schreef hij wekelijks een column in *Elsevier*, waarin hij zijn gal spuwde over zaken als de verzorgingsstaat, de Europese eenwording, de islam, het gedoogbeleid, de ‘linkse kerk’ en de aanhoudende toestroom van immigranten en asielzoekers (Fortuyn, 2001).

Fortuyns retoriek vertoonde alle kenmerken van het nieuw realisme. Ooit prijkte zijn hoofd *full-colour* op de omslag van *HP/De Tijd*, zijn mond gesnoerd met zijn stropdas, vergezeld van de tekst: ‘Mag je alles zeggen wat je vindt? Hollandse taboes’ (De Jong, 2000). Ondanks zijn aristocratische verschijning stond Fortuyn zich er op voor te weten wat er in de achterstandswijken speelde en te begrijpen wat ‘gewone mensen’ bezig hield. Net als de nieuw realisten voor hem nam ook Fortuyn tegenover zijn achterban een dubbelzinnige houding aan. Enerzijds was de gewone Nederlander een nieuw realist zoals hijzelf. Als mensen met een uitkering zwarte bijklusten, dan was dat zeer begrijpelijk, want ‘De armen zijn over het algemeen helemaal niet die zielige mensen die de linkse kerk van ze wil maken. De meesten zijn net als wij: geëmancipeerde, geïndividualiseerde, zelfstandig denkende burgers’ (Fortuyn, 2001a, p. 105). Anderzijds hadden de Nederlanders behoefte aan een echte leider, iemand zoals hijzelf, die tegelijkertijd een vader en moeder voor hen kon zijn: ‘de vader als steller van de wet, en moeder als

bindend element in de roedel' (*Het fenomeen*, 2002, p. 40). Een derde element van nieuw realisme, de bevestiging van nationale identiteit, kwam naar voren in Fortuyn's hameren op het behoud van nationale soevereiniteit tegenover de steeds grotere invloed van de EU, alsmede in zijn waarschuwingen tegen de dreigende 'islamisering' van de Nederlandse samenleving (zie ook Fortuyn 2001b). Ten slotte was zijn schrijven doortrokken van minachting voor de progressieve elite, culminerend in zijn laatste boek waarin hij de vloer aanveegde met de achtereenvolgende paarse regeringen (Fortuyn, 2002).

Maar Fortuyn radicaliseerde ook het genre van het nieuw realisme. In de El Moumni affaire nam hij hetzelfde standpunt in als Van Gogh en Ephimenco: vrijheid van meningsuiting, zelfs voor een imam die homo's als hij als minder dan varkens zag, was belangrijker dan juridische bescherming tegen discriminatie. In het beruchte interview dat hem het leiderschap van Leefbaar Nederland kostte, noemde hij Nederland een 'vol land', de islam 'een achterlijke cultuur', en oordeelde het beter om 'dat rare Grondwetsartikel: gij zult niet discrimineren' te schrappen (*Het fenomeen*, 2002, p. 61, 63). Fortuyn verzekerde mensen dat zij op hem konden vertrouwen omdat hij iemand was 'die zegt wat hij denkt en doet wat hij zegt'. Met andere woorden: hij vroeg mensen vertrouwen in hem te stellen op grond van zijn nieuw realisme, méér dan op grond van zijn politieke programma. En dat deden ze, zoals bleek bij de massale betoon van rouw en woede na de moordaanslag en bij zijn begrafenis. Een van de belangrijkste ingrediënten van Fortuyn's aantrekkingskracht was zonder twijfel zijn 'vrijmoedige' manier van spreken over migranten en moslims. Zijn geheel eigen stijl, dat vreemde mengsel van het aristocratische voorkomen van een heer van stand met de brutale taal van een straatvechter, bleek zijn sterkste politieke wapen te zijn. In zijn *performance* van het nieuw realisme veranderde het lef om vrijuit te spreken over problemen en hun oplossingen, in simpelweg het lef om vrijuit te spreken, uiting te geven aan je *gutfeelings*. Op deze manier slaagde Fortuyn erin om het genre van het nieuw realisme te radicaliseren tot een soort van hyperrealisme. Openhartigheid stond niet langer in dienst

van een hoger doel, namelijk de waarheid, maar werd een doel in zichzelf. Verwijzingen naar de feiten of de werkelijkheid dienden louter nog als illustraties van het lef van de spreker - als bewijzen dat hier een 'echte leider' op het toneel was verschenen.

Conclusie: zware tijden in het verschieft

De moord op Fortuyn betekende een slag voor alle voorstanders van het ideaal van de multiculturele samenleving. In de eerste plaats wordt Nederland nu als gevolg van de grote verkiezingsoverwinning van het CDA en de LPF geregeerd door een rechts-conservatief kabinet, met plannen voor een strikter beleid dan ooit als het gaat om asielzoekers, immigranten en het verlenen van verblijfsvergunningen. In de tweede plaats hebben de linkse partijen op het niveau van het publieke debat de 'schuld' voor de moord op Fortuyn gekregen. Zijn aanhangers gaven al langer af op het 'politiek correcte' establishment vanwege zijn vermeende obstructie van de vrijheid van meningsuiting; nu hielden zij linkse politici en de vooruitstrevende pers bovendien verantwoordelijk voor het 'demoniseren' van Fortuyn. Er was niet alleen sprake van doodsbedreigingen en juridische aanklachten, maar er ontstond ook een niet eerder vertoonde atmosfeer van (zelf)censuur. In de eerste maanden na 6 mei werden argumenten ten gunste van multiculturalisme beschouwd als politiek 'incorrect'. Menig criticus van de standpunten van Fortuyn voelde zich letterlijk met stomheid geslagen. Op iets langere termijn hervonden de meesten hun stem wel weer. Anderzijds is geen van de aanhangers van Fortuyn tot dusver in staat gebleken zijn hyper-realistische stijl van spreken te evenaren, terwijl een reeks blunders van LPF-politici de populariteit van die partij in korte tijd aanzienlijk heeft doen slinken. Bij de beëdiging van het nieuwe kabinet waren de gemoederen al aanzienlijk minder verhit. Toch staan Nederlandse progressieve politici en intellectuelen voor de grote uitdaging een effectieve oppositie te voeren tegen een nieuwe heersende elite die bitter weinig lijkt op te hebben met het ideaal van de multiculturele samenleving.

Literatuur

- Aboutaleb, A. (2000). Invoegen en inschikken. Integratie is vooral een kwestie van sociale achterstand wegwerken. *Friesch Dagblad*, 9 maart.
- Bagci, S. K. (1991). Bolkestein bespeelt onzuivere gevoelens. *De Volkskrant*, 14 september.
- Benbrahim (2001). Homo's en moslims zijn bondgenoten. *Contrast* 17, 17 mei, 8-11.
- Bodegraven, R. (2000). Assimilatie is de enige weg. *Contrast* 6, 17 februari.
- Bodegraven, R. (2001). Wat vinden Nederlandse moslims van de aanslagen? *Contrast* 28, 20 september, 10-13
- Bolkestein, F. (1991a) Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt. *De Volkskrant*, 12 september.
- Bolkestein, F. (1991b). Interview met D. Eppink. *NRC Handelsblad*, 12 september.
- Bolkestein, F. (1992). Wie de verontrusting negeert, voedt juist het ressentiment jegens minderheden dat hij wil bestrijden. *De Volkskrant*, 5 september.
- Bolkestein, F., Penninx, R., Kruyt, A. & Couwenberg S.W. (1992). Een discussie over racisme. Interview door H. van Hoorn. *Het Capitoel*. Ned 3, NOS televisie, 22 maart.
- Botje, H. E. & Lazrak, A. (2001). Nieuw Staphorst. Het gitzwarte verleden van Khalil el Moumni. *Vrij Nederland*, 26 mei.
- Boxtel, R. (1998). *Kansen pakken, kansen krijgen*. Den Haag, BiZa.
- Boxtel, R. (2000). Integratie van allochtonen vergt veel geduld en gericht beleid. *NRC Handelsblad*, 12 februari.
- Brink, G. van den (2000). Nederland is niet multicultureel. *NRC Handelsblad*, 18 maart.
- Butler, J. (1997). *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. New York: Routledge.
- Duyvendak, J. W. (2001). De maakbare migrant. *De Helling* 14(1), 38-41.
- El Madkouri, H. (2000). Waarom zwijgen over racisme? *Contrast* 8, 16 maart.

- El Moumni (2001). Moet imam zwijgen over gevoelige kwesties? *Trouw*, 21 juni.
- Ephimenco, S. (2001). Brief aan imam el-Moumni. *De Groene Amsterdammer* 23, 9 juni, 55.
- Fenomeen Fortuyn, Het* (2002). Amsterdam: De Volkskrant/Meulenhoff.
- Fermin, A. (1997). *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Fortuyn, P. (2001a). *Droomkabinet. Hoe Nederland geregeerd moet worden*. Amsterdam: Van Gennep.
- Fortuyn, P. (2001b [1997]). *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*. Rotterdam: Karakter/Speakers Academy.
- Fortuyn, P. (2002). *De puinhopen van acht jaar paars*. Rotterdam: Karakter/Speakers Academy.
- Gogh, Th. van (2001). Red de muzelman! Maak van imams geen martelaren. *Vrij Nederland*, 26 mei, 19.
- Halsema, F. (2000). Progressieve coalitie allochtonen-autochtonen nodig. *NRC Handelsblad*, 26 februari.
- Hilhorst, P. (2000). Multiculturele schijngevechten. *De Volkskrant*, 19 februari.
- Jong, S. de (2000). Hollandse taboes. *HP/De Tijd* 39, 29 september, 32-41.
- Karacaer, H. (2000). Nederland is veel islamitischer dan mijn geboorteland Turkije. *Het Parool*, 2 maart.
- Lange, Y. (2001a). Imams tegen homo's. *NRC Handelsblad*, 9 mei.
- Lange, Y. (2001b). 'Bemoei je met je eigen zaken'. *NRC Handelsblad*, 19 mei.
- Loenen, G. van (2000). Hoeveel immigratie willen we? *Trouw*, 25 maart.
- Nimako, K. & Willemsen, G. (2000). Paul Scheffer is bang voor gelijkheid etnische groepen. *Het Parool*, 3 maart.
- Penninx, R. (2000). Scheffers drama is onzinnig. *Trouw*, 10 maart.
- Pinto, D. (2000). Afleiding en misverstand. *Landelijke Allochtonenkrant* 11, 15 maart, 21.

- Prins, B. (2000). *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Van Genneep.
- Rabbae, M. (1991). De liberale arrogantie van Bolkestein. *Buitenlanders Nieuws* 4/22, 19 september.
- Scheffer, P. (2000). Het multiculturele drama. *NRC Handelsblad*, 29 januari.
- Scheffer, P. (2001). De prijs van vermijding. *NRC Handelsblad*, 26 mei.
- Schnabel, P. (2000). De multiculturele samenleving is een illusie. *De Volkskrant*, 17 februari.
- Shotter, J. (1993). *Conversational Realities. Constructing Life through Language*. London: Sage.
- Sinnema, P. (2001a). Waarom het oorlog wordt. De islamitische waarden staan haaks op de onze. *Vrij Nederland* 26 mei, 18.
- Sinnema, P. (2001b). “We gaan elkaar de hersens inslaan” (interview met Ali Lazrak). *Het Parool*, 29 mei.
- Soetenhorst, B. (2000). Een multiculti-debat zonder de politiek-correcte reflexen. *Het Parool*, 22 februari.
- Trouw* (2001a). Onderzoek uitspraken imam. 10 mei.
- Trouw* (2001b). Boze moslims verzamelen 10.000 handtekeningen, 3 juli.
- Veen, J. van (2000). David Pinto: ‘Ik ben een trendsetter’. *Contrast* 9, 23 maart.
- Vermeulen, H. & Penninx, R. (Eds.) (2000). *Immigrant Integration. The Dutch Case*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vink, J. (2001). *Brief aan mijn dochter. Een tocht door het pandemonium van sex en geweld*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Vuijsje, H. (1986). *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Wagendorp, B. (2001). ‘Reactie op imam is mijlpaal in vrijmoedigheid’. *De Volkskrant*, 19 mei.

Wigbold, H. (1991). Zeligheidscultuur brengt integratie van minderheden geen stap dichterbij. *De Volkskrant*, 18 september.

Noten

* Baukje Prins is werkzaam bij de faculteit Wijsbegeerte van de RijksUniversiteit Groningen;

Adres: A-weg 30, 9718 CW Groningen, b.prins@philos.rug.nl

¹ Ik wil met name Dick Pels, Sawitri Saharso, Boris Slijper, leden van de Groningse Onderzoeksgroep Praktische Filosofie en de anonieme referees van dit tijdschrift bedanken voor hun nuttige commentaar en suggesties bij eerdere versies van dit artikel.